

Arap Halk Ayaklanmaları ve Yeni Düzen İnşası

Mehmet Salih Gün*

Konur Alp Koçak**

Özet

Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri uzun yıllardır otoriter ama istikrarlı yönetimlerce yönetilmiştir. Bu durum 2010'un sonlarına doğru Tunus'ta başlayıp tüm bölgeye yayılan ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan kitlesel ayaklanmalar neticesinde değişmeye başlamıştır. Birçok ülkede, on yıllardır yönetimde olan liderlerin görevden ayrılmasıyla birlikte yeni siyasi aktörler ortaya çıkmış, yeni siyasal sistemler inşa edilmiş ve yeni politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bölge ülkelerinin köklü bir değişim sürecinden geçtiği tartışmasızdır. Mısır'daki askerî darbe ve Suriye'de devam eden iç savaş gibi sebeplerle sürecin ne şekilde tamamlanacağı hâlâ belirsizliğini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, Muhammed Buazizi, Tunus, Mısır, Suudi Arabistan, Körfez İşbirliği Konseyi, Ürdün, Fas, Cezayir.

Abstract

For long years, MENA countries have been ruled by authoritarian but stable regimes. This state of affairs started to change following the mass demonstrations, which were later labelled as "Arab Spring", exploded in Tunisia towards the end of 2010 and then spread to the entire region. In many of these countries, in the aftermath of the change of leaders who had served for decades, new political actors emerged, new political systems are designed and new policies are introduced. Although it is beyond doubt that the region has been transformed significantly, due to the development such as the

---

* Yasama Uzmanı, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-postası: mehmetgun@tbmm.gov.tr

** Yasama Uzmanı, TBMM Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-postası: konur.alp.kocak@tbmm.gov.tr

military coup in Egypt and the civil war in Syria, how this process is going to evolve is not for sure yet.

Key Words: Arab Spring, Muhammed Bouazizi, Tunisia, Egypt, Saudi Arabia, Gulf Cooperation Council, Jordan, Algeria, Morocco.

Giriş

Ortadoğu ve Kuzey Afrika (OKA) rejimleri otoriter ve yozlaşmış yapılarına rağmen istikrarlı olmaları ve kendi iktidarlarını koruma konusunda değişikliklere uyum sağlama kapasiteleriyle biliniyorlardı (Asseburg, 2011, s. 5). 17 Aralık 2010 tarihinde Tunus'un Sidi Buzid kentinde Muhammed Buazizi adlı bir seyyar satıcının intihar etmesiyle başlayan ve Arap Baharı¹ olarak adlandırılan OKA'daki halk hareketleri bu varsayımın geçersizliğini ortaya koymuştur.

Buazizi aslında sadece kendi ülkesi Tunus için değil, OKA'nın pek çok ülkesi için sıradan sayılabilecek bir olay sonrasında intihar etmişti: İzinsiz satış yaptığı gerekçesiyle tezgâhına el konulmuş ve tezgâhının teslim edilmesi konusundaki bütün çabaları sonuçsuz kalmıştı. Ulaşacağı "güçlü tanıdığı" ya da görevlilere verecek "bahşişi" olmayan her Tunuslunun karşılaştığı bu "sıradan olay", Buazizi'yi çok etkilemiş ve çaresizlik içinde yerel hükümet binasının önünde kendini yakmıştı (Rosiny, 2012, s. 2) (ICG(IV), 2011, s. 3).

Buazizi'nin cep telefonlarıyla kaydedilen intihar görüntüleri çok kısa bir sürede sosyal medya ve El Cezire gibi uluslararası yayın kuruluşları aracılığıyla milyonlarca insana ulaşmıştı.² Görevlilerin olağan gördüğü halkı aşağılama uygulamaları alışıkmadıkları bir tepkiyle karşılaşmış, çaresizlik içindeki insanları dayanışmaya itmmişti. İntihar sonrasındaki saat ve günlerde Buazizi için gösteriler yapılmaya başlanmış ve yetkililerin sert müdahalesi sonucunda ye-

---

¹ Batı basınında yaygın olarak kullanılan "Arap Baharı" kavramı; darbeler, siyasi suikastlar veya yabancı müdahalesiyle rejim değişikliği yerine otoriter rejimlerin eriyip yok olacağı imasını içermektedir. Bazı Arap ülkelerinde bu isimlendirmeye, Batı tarzı bir demokratikleşmeyi öngördüğü gerekçesiyle, karşı olanlar bulunmaktadır. Bu nedenle de bu kişiler "14 Ocak Devrimi"nden (Tunus), "Mısır Devrimi"nden veya genel olarak "Arap Devrimi"nden (Rosiny, 2012, s. 5), "Arap Uyanışı"ndan (Rogan, 2011, s. 4) bahsetmektedirler. Bu isimlendirmeyi de bölgedeki Berberiler ve Kürtler kabul etmemektedir (Rosiny, 2012, s. 5 dipnot 5).

² Sosyal medya ve basının ayaklanmalardaki rolü için Bkz. (ICG(IV), 2011, s. 6-8).

ni ölüm olayları meydana gelmiştir. Yetkililerin müdahalesini protesto etmek amacıyla yapılan her gösteri sonraki gösterilerin gerekçesi olacak yeni ölümlerle sonuçlanmıştır (Rosiny, 2012, s. 2)(ICG(IV), 2011, s. 4). Bu ölümler halkı birleştirmiş ve kısa sürede rejimin sonunu getirmiştir. Tunus örneği bölgedeki pek çok ülke için yol gösterici olmuş, ayaklanmalar kısa sürede yayılmıştır.

Bu çalışmada, Tunus'ta bir seyyar satıcının intiharıyla başlayan bu halk hareketlerinin nedenleri, halkın talepleri, rejimlerin bu hareketlere tepkisiyle bu ayaklanmaların geleceğine ilişkin görüşler derlenmiştir.

1. Arap Baharının Arka Planı

Büyük halk hareketlerinin nedeni çoğu zaman tetikleyici (somut) olayın kendisi değil; yönetimlerin izlediği politikalarla dezavantajlı duruma gelen kesimlerin mevcut kurum ve kurallar içerisinde kendisine bir gelecek görememesidir (soyut/psikolojik), (ICG(VI), 2011, s. 25-27). Arap Baharındaki halk ayaklanmalarına bakıldığında da çoğu ülkede halkın, devleti yönetenlerin keyfi uygulamaları, yolsuzluk vb. uygulamalardan duyduğu sıkıntı ve bıkkınlığın bu olaylara neden olduğu görülecektir (ICG(II), 2011, s. 19).

Yönetimlerin yıllardır izlediği politikaların ülkeleri içine düşürdüğü sosyo-ekonomik şartlar Arap Baharının önemli nedenlerindedir. Arap ekonomileri, bazı istisnalar dışında, son yıllarda görece iyi büyüme oranlarına ulaşmış olsa da bu gelişme genç nüfus için yeteri iş imkânı yaratamamış, halkın büyük kesiminin hayatında ciddi bir iyileşme sağlayamamıştır. Tunus, Katar ve Bahreyn'de nüfusun yaklaşık % 60'ı; Irak, Yemen, Umman, Filistin ve Suriye'de ise % 75'i 35 yaşın altındadır.³ Bu rakamlara bakıldığında işsizlikten en çok iyi eğitilmiş, beklentisi yüksek genç nüfusun olumsuz etkileneceği ortadadır (Asseburg, 2011, s. 9)(ICG(IV), 2011, s. 3), (ICG(V), 2011, s. 1-2). Nitekim Tunus ve Mısır'da ayaklanmaları başlatanlar iyi eğitilmiş bu gençler olmuştur.⁴ Bu gençlerin talepleri, geniş halk kesimlerinin talepleriyle örtüşünce kısa sürede çok sayıda taraftar bulmuş ve yönetimleri tehdit edebilecek bir hale gelmiştir (Asseburg, 2011, s. 9).

Sosyo-ekonomik unsurların yanında siyasi unsurlar da ayaklanmalarda çok

---

³ Arap Ligi üyesi ülkelerin sosyo-ekonomik ve siyasi verileri için Bkz. (ICG(IV), 2011, s. 34-38); Libya'nın 2009 yılındaki UNICEF tarafından belgelenen "önemli sosyo-ekonomik başarıları" için Bkz. (ICG(V), 2011, s. 1-2).

⁴ Muhammet Buazizi'nin de üniversite mezunu bir işsiz olduğu söylentileri televizyonlarda ve sosyal medyada dile getirilmiştir.

önemli rol oynamıştır. Fakat olaylar bir seyyar satıcının intiharıyla başladığı için ayaklanmaların ekonomik nedenleri genelde ön plana çıkarılmakta, en az onlar kadar önemli olan, siyasi huzursuzluklar bazen gözden kaçırılmaktadır. Genç işsizliği, yolsuzluk, hayat standartlarındaki düşüş 2008 yılındaki ekonomik kriz sonrasında daha yoğun şekilde yaşanmıştır. Bütün bunlara rağmen ayaklanmaların, temelde, ekonomik kaynaklı olduğunu söylemek yanıltıcı olacaktır. Sosyo-ekonomik nedenleri siyasi nedenlerden ayırmak çok zor olsa da siyasi faktörlerin (demokrasi olmasa da “onur” ve “özgürlük” talebinin) daha baskın olduğu söylenebilir (Dalacoura, 2011, s. 54).

Protestocuların profili ile talepleri de bu ayaklanmaların sadece ekonomik nedenlerden kaynaklanmadığını göstermektedir. Başlangıçta protestoları başlatan kabaca iki grup vardı: Bazı ülkelerde, Twitter ve Facebook gibi sosyal medyayı kullanan gençler insanları daha fazla özgürlük için baskıcı rejimlere karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Aslında bu çağrılar yeni değildi. Fakat bu sefer beklenmedik şekilde çok sayıda insan bu çağrılara uyup sokağa çıkmıştır. Devletin protestoculara uyguladığı şiddet, gösterileri sona erdirmek bir yana daha fazla insanı harekete geçirmiş ve gerilimi tırmandırmıştır. Tunus, Ürdün, Bahreyn, Suriye ve Umman gibi bazı ülkelerde ise gösteriler sosyal, mezhepsel, etnik veya bölgesel nedenlerle dışlanan gruplar tarafından çevrede başlatılmıştır (Rosiny, 2012, s. 3-4). Özetle, bu ayaklanmalar sosyalist, liberal veya İslamcı devrimler olarak değil; rejim karşıtı yaygın halk hareketleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanmaların öncüsü elitler değil, daha yatay hiyerarşinin olduğu halk kesimleri olmuştur. Arap Baharı'nın *liderleri* değil; Bouazizi ve 2010 yazında Mısır polisi tarafından ölesiye dövülen blogcu Halit Sait gibi *kahramanları* olmuştur (Rosiny, 2012, s. 5)(ICG(II), 2011, s. 19).

Ayaklanmaların kısa sürede geniş halk kesimlerini içine alacak şekilde genişlemesinin nedeni de bölgedeki hemen hemen tüm ülkelerdeki aşağıda ifade edilen benzer şartların varlığıdır (ICG(I), 2011, s. 1)(ICG(II), 2011, s. 30)(ICG(VI), 2011, s. 4, 14-16)(ICG(IX), 2012, s. 2):

- Siyasi temsil, hesap verebilirlik ve şeffaflığın olmaması,
- Keyfi güvenlik tedbirleri,
- Yaygın yolsuzluk,
- Kamu varlıklarının elitlere çıkar sağlayacak şekilde özelleştirilmesi,
- Devlet görevlilerinin halkı aşağılaması,
- Bölgesel düzeyde herhangi bir ulusal çıkarın savunulmamasıdır.

Tunus'ta başlayan ve kısa sürede OKA'ya yayılan bu ayaklanmalar bölge hakkındaki pek çok varsayımın geçersizliğini de ortaya koymuştur. Bunların öne

çıkarları şu şekilde sıralanabilir (Willis, 2011, s. 11) (Asseburg, 2011, s. 20-21):

- Bölgedeki otoriter rejimler istikrarlıdır,
- İnsanlar otoriter eğilimli olduğu için Arap dünyasında demokrasi ve demokratik arzular kalıcı olamaz/sürdürülemez,
- Mevcut rejimlere karşı bir ayaklanma mutlaka İslami ve antidemokratik olacaktır,
- Bölge halklarının talep ve çıkarları başka yerlerdeki halkların talep ve çıkarlarından esaslı şekilde farklıdır,
- Bölgede anlamlı bir siyasi değişim ancak bölge dışından aktörlerin girişiyle mümkündür.

Aslında rejimlerin halk hareketlerine tepkilerine bakıldığında bu varsayımların çoğuna kendilerinin de inandığı görülecektir.

2. Halkın Talepleri

Protestoları başlatan kesimler, halk ayaklanmalarının başladığı ülkenin rejim ve tarihi protestoların kapsamının ve protestocuların taleplerinin de belirleyicisi olmuştur. Bazı ülkelerde protestolar belli toplum kesimleriyle sınırlı kalmış, ulusal düzeyde bir muhalefet olamamıştır. Hatta muhalefet kendi içinde bölünmüş, bu nedenle de, başarılı olamamıştır. Örneğin, Suudi Arabistan'da muhalefet, bazen çıkarları çatışan, on yıllardır eşit vatandaş olmak için mücadele eden Şiiler, araba sürme haklarıyla sembolize edilen özgürlük peşinde koşan kadınlar, katı dini ve toplumsal normların yumuşatılmasını isteyen liberaller ile Krallık'taki ahlaki çözülmenin çok ileri gittiğini düşünen Selefi kesimler arasında bölünmüştür (Rosiny, 2012, s. 4). Ürdün'de muhalefetin bölünmüşlüğü rejime ve destekçilerine bu ayrılığı kendi lehine kullanma imkânı vermiştir (ICG(IX), 2012, s. 23). İktidara başkaldıranlar Tunus, Mısır ve Libya başta olmak üzere muhalefetin ulusal bir nitelik kazandığı ülkelerde daha etkili olmuştur. Bu ulusal hareketlerin talepleri de kapsamlı olmuştur: Yiyecek, barınma ve enerjinin daha yüksek oranlarda sübvansede edilmesi; kamunun sağladığı hizmetlerin iyileştirilmesi; istihdam imkânlarının artırılması; siyasal sistemin reforme edilmesi –demokrasi, kuvvetler ayrılığı ve güvenilir kurumlar–.

Halk hareketlerini başlatan benzer sosyo-ekonomik ve siyasal ortama rağmen taleplerin ifade edilmesinde yerel şartlar belirleyici olmuştur. Örneğin, Mısır, Cezayir ve Suriye'de protestocular olağanüstü halin yürürlükten kaldırılmasını; Irak'ta Amerikan askerlerinin geri çekilmesini; Filistin topraklarının

da, Hamas ile El Fetih'in ulusal birlik hükümeti kurmasını; siyasi görev dağılımlarıyla aile hukukunun dini kurallarla belirlendiği Lübnan'da bir grup bu temeldeki düzenlemelerin kaldırılmasını istiyordu (Rosiny, 2012, s. 4). Toplumun değişik kesimleri arasındaki kutuplaşma ve şiddetin tırmanmasından endişe duyulan Lübnan, Irak, Cezayir ve Filistin gibi iç savaş yaşamış ülkelerde taleplerin daha "makul" olduğu söylenebilir (Rosiny, 2012, s. 4). Rejimin değiştirilmesini isteyecek kadar ileri giden protestocuların sadece yönetimin bu ayaklanmaları sert tedbirlerle bastırmaya çalıştığı, bu nedenle de mevcut yönetimlerin reform vaatlerinin inandırıcı bulunmadığı Tunus, Mısır, Yemen, Libya ve Suriye'de oldu. Bahreyn ve Ürdün'de de "halk rejimleri devirecek" sloganları atan gruplar olsa da bunun yaygın olmadığı söylenebilir (Rosiny, 2012, s. 4).

Ülkelerin rejimleri protestoların kapsamını ve halkın taleplerini belirleyen diğer bir unsurdur. Arap cumhuriyetleriyle monarşiler 2011 yılındaki halk ayaklanmalarında çok farklı tecrübeler yaşamışlardır. Cumhuriyetler, mevcut yönetimleri devirmeyi öngören devrimci hareketlerle karşılaşırken; monarşiler halk hareketlerinin yönetimin devrilmesini isteyecek noktaya gelmemesi için değişik tedbirler almışlardır. Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'de mevcut yönetimler iktidarı bırakmak zorunda kalmışlardır. Suriye'de yönetim hâlihazırda iktidarını koruyor olsa da muhaliflerin talebi iktidarı bırakması yönündedir. 2011 yılında ciddi halk ayaklanmaları yaşamasına rağmen muhalefetin yönetimi devirmeyi temel hedefi yapmadığı Arap cumhuriyetlerine (Cezayir, Lübnan, Irak) bakıldığında bunların daha önce iç savaş yaşamış ülkeler olduğu görülecektir. Bu ülkelerin bir diğer ortak özelliği de Mısır, Tunus, Libya, Yemen ve Suriye gibi hanedanlığa (babadan oğula) meyilli otokratlar tarafından yönetilmiyor olmalarıdır (Rogan, 2011, s. 5). Fakat bu ülkelerin (henüz bir devlet olarak tanınmayan Filistin de dâhil) bile bölgede etkili olan bu halk hareketlerinden ne şekilde etkileneceğini öngörmek zordur (Rogan, 2011, s. 5).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere ayaklanmaların ortak nedenlerine rağmen halkın talepleri ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Fakat toplumsal açıdan heterojen olan bu ayaklanmaları birleştiren ve baskın olan bazı moral ve etik ilkeler de vardı: adalet (adalah), özgürlük (hurriyah), onur (karamah) ve saygı (ihtiram). Protestocular şu taleplerde bulunuyorlardı (Rosiny, 2012, s. 4):

- Yetkililerin, vatandaş olarak (astları olarak değil) haklarına saygı gösterilmesini,
- Güvenlik güçleri ve kamu otoriteleri tarafından sürekli baskı ve aşağılanma yerine onurlu bir hayat,
- İmkân ve kaynaklara eşit erişim hakkı,

- Despot yönetim ve elitlere ayrıcalıklar yerine hukukun üstünlüğünü,
- Refah, kalkınma, eğitim ve demokratik katılım hakkı.

3. Rejimlerin Tepkisi

Görece pasif halkları yönetmeye alışık olan yönetimler bir “halk uyanışı” ile mücadele etme ihtimalini düşünmedikleri için bu konudaki yeteneklerini geliştirme ihtiyacı da hissetmemişlerdir (ICG(II), 2011, s. 30). Rejimlerin halk ayaklanmalarını yanlış okudukları bunun sonucunda yanlış politika izledikleri süreç içerisinde verdikleri tutarsız tepkilerden anlaşılmaktadır. Protestolar ortaya çıkar çıkmaz rejimlerin varlıklarını sürdürmek için bugüne kadar kullandıkları yöntemleri tekrar gündeme getirdikleri görülmektedir. Otokratlar muhalefeti bölme ve itibarsızlaştırma taktiklerine başvurmuşlardır. Muhalifleri, “yabancı güçlerin ajanları” –Mısır, Bahreyn, Suudi Arabistan–, “sabotajcı” ve “terörist” –Suriye–, “fare” ve “böcek” –Libya– olarak etiketlemiş veya etnik ve din temelli bir iç savaş ihtimaliyle halkı korkutmaya çalışmışlardır –Bahreyn, Suriye– (Rosiny, 2012, s. 3). Hatta Bahreyn yönetimi gibi belli mezheplerin ibadet ve toplanma yerlerini yıkarak bu ayrılıkları körükleyen yönetimler de olmuştur (ICG(VIII), 2011, s. 5, 7-8). NATO müdahalesi sonrasında bazı ülkelerin sömürgecilik dönemindeki sıkıntılara dikkat çekerek vatandaşlarını Batının yeni emperyalizm girişimi karşısında durmaya çağırdığı da görülmektedir (ICG(VI), 2011, s. 7).

Rejimlerin politikaları halklarını korkutmaya sınırlı kalmamıştır. Aynı rejimler, Batı’yı da kendilerinin devrilmesi ve siyasi özgürleşme sürecinin başlaması halinde kökten dinci ve teröristlerin güç kazanacağı ve iktidara geleceği konusunda uyarılmışlardır –Yemen, Libya, Suriye– (Rosiny, 2012, s. 3). Bu uyarı ve tehditler işe yaramayınca da baskıya başvurmuşlardır (ICG(VII), 2011, s. 1). 14 Mart 2011 tarihinde Suudi ve BAE güçleri yardımıyla İnci Meydanı’ndaki muhalifleri sert şekilde bastıran Bahreyn bunun göze çarpan ilk örneği olmuştur (Rosiny, 2012, s. 3). Yemen, Libya ve Suriye; Bahreyn örneğini takip etmiştir. Muhalefetin de silahlandığı her üç ülkedeki çatışmalar binlerce insanın ölümüyle sonuçlanmıştır (Rosiny, 2012, s. 3). NATO komutasında uluslararası askeri bir koalisyonun 1973 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararına dayanarak Libya’ya müdahale etmesi (Rosiny, 2012, s. 3) muhaliflerin işini kolaylaştırmış ve görece kısa bir sürede rejimin devrilmesini sağlamıştır.

Despotların çelişkili mesajları, protestocuların taleplerinin karşılanmasıyla bastırılması arasında sık sık taktik değiştirmeleri Tunus, Yemen, Libya,⁵ Mısır

⁵ Kaddafi’nin izlediği politika bu anlamda dikkat çekicidir. Bir yandan halkı hüküme-

ve Suriye’de ayaklanmaların tırmanmasına neden oldu. Rejimlerin, muhaliflere karşı sert tedbirler alırken verdikleri reform sözleri halk tarafından inandırıcı bulunmadı (ICG(I), 2011, s. 6-9) (Rosiny, 2012, s. 3), (ICG(IV), 2011, s. 11-12), (ICG(VI), 2011, s. 5-7). Örneğin, Suriye’de olağanüstü hal ve devlet güvenlik mahkemeleri kaldırılmış, gösterilere izin veren bir yasa ilan edilmiş, yerel yönetimlere ilişkin bir yasa hemen tartışmaya açılmış, partiler yasası ile basın yasasının yenilenmesi için çalışmalar başlatılmıştır (ICG(VII), 2011, s. 15). Fakat rejimin işlevsel olmaması –gerektiği gibi çalışmaması– zamanında atıldığında sorunu çözecek adımların çok geç uygulamaya konmasını getirmiş ve halkı rejimin devrilmesini isteyecek düzeye getirmiştir (ICG(VI), 2011, s. 11). Aynı sıkıntılar Bahreyn’de çok daha net bir şekilde görülmüştür. Velihaht prens muhaliflerle müzakere ederken ve çözüme çok yaklaşmışken başbakanın başını çektiği yönetimdeki bir başka grup Körfez İşbirliği Örgütünün müdahalesiyle sonuçlanacak daha baskıcı bir tavır benimsemiştir (ICG(VIII), 2011, s. 9-13).

Protestoların geniş halk kitlelerini içeren lidersiz spontane gösteriler şeklinde ortaya çıkması, rejimler için sürpriz olmuş ve muhaliflerin yakalanması ve yabancı ajan olarak suçlanmaları gibi klasik bastırma yöntemlerini etkisiz kılmıştır. Binlerce insanın ölümüyle sonuçlanan şiddet kullanma yöntemleri yönetimlerin moral üstünlük ve meşruluklarını göstericiler lehine kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. İktidar gücünün kötüye kullanılması konusundaki sessizlik –Wikileaks belgeleriyle ortaya çıkan yolsuzluk– ve devlet baskısı korkusu sona ermiştir (Rosiny, 2012, s. 3). Rejimlerin bütün bu tutarsız politikalarına rağmen, beklentilerin aksine bir domino etkisi olmamış; Tunus, Mısır, Yemen (yardımcısına devir) ve Libya’daki baskıcı rejimlerin devrilmesini diğerleri takip etmemiştir. Özellikle Arap monarşileri kısa sürede yeni duruma adapte olmuş ve rejimlerini yıllardır ayakta tutan yöntemlere tekrar dönmüşlerdir: Göstericilerin talepleri doğrultusunda suçladıkları bakan veya hükümetleri görevden almış, anayasal reform sözü vermişlerdir (Rosiny, 2012, s. 3). Temel gıda ürünleriyle enerjinin sübvansede edilmesine tekrar başlanmış, kamu kesiminde yeni iş imkânları yaratılmış ve ücretlerin yükseltilmesi sözü verilmiştir. Örneğin, Suudi Arabistan’da Kral Abdullah 130 milyar doları bulan iki program açıklamıştır. Buna göre, memurlara fazladan maaş, işsizlere destek verilecek, 60.000’den fazla yeni iş yaratılacak, camiler yenilenecek ve 500.000 yeni daire inşa edilecektir (Rosiny, 2012, s. 3). Suudi Arabistan ve diğer Körfez monarşileri Bahreyn, Umman, Fas, Ürdün ve Mısır’ın (geçici askeri konseyi) tehlike altındaki yönetimlerini milyarlarca dolarlık destekle himayelerine almış-

---

te –Kendisini “devrim lideri” görmekte, devlet veya hükümet başkanı sıfatını kullanmamaktadır.– karşı ayaklanmaya çalışan Kaddafi diğer yandan çok sert tedbirler almıştır. Bkz. (ICG(V), 2011, s. 2-4, 8).

lardır. Fas ve Ürdün'e, petrol zenginleri kulübü olan Körfez İşbirliği Konseyi'nde üyelik önerilmiştir (Rosiny, 2012, s. 3).

Protestolara, monarşi ile yönetilen OKA ülkeleriyle cumhuriyetler farklı tepkiler vermişlerdir. Monarşilerin halk gözündeki meşruiyetlerinin cumhuriyetlere göre fazla olması, yönetimin babadan oğula geçmesinin bu rejimlerde olağan görülmesi halkın taleplerini sınırlı tutmuş, rejim değişikliği pek dile getirilmemiştir. Talepler sınırlı olunca alınan ekonomik tedbirler sorunu görece kısa sürede çözülmesini sağlamıştır. Halk ayaklanmalarını Arap Cumhuriyetlerinden görece rahat bastıran Arap monarşilerinden petrol zengini olanların karşılaştıkları sorunlarla bu sorunları çözmek için başvurdukları yöntemler doğal kaynaklara sahip olmayan Fas ve Ürdün'den farklı olmuştur (Rogan, 2011, s. 5). Petrol zengini monarşiler, hesapverebilirlik ve siyasi özgürlük taleplerine istihdam imkânlarının artırılması ve sosyal harcamalarla cevap vermişlerdir. Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi vatandaşları zengin ve büyük ölçüde memnun olan küçük Körfez ülkeleri bu halk hareketlerinden etkilenmemiş, olayları dışarıdan takip etmişlerdir.⁶ Umman'da Sultan Kabus işçi eylemlerine ücretleri arttırarak, sosyal yardımları yaygınlaştırarak ve 50.000 kişi için istihdam sözü vererek yatıştırılmayı başarmıştır. Suudi Arabistan, ülkedeki huzursuzluğu bastırmak için gençler ve işsizler için yeni iş imkânlarının oluşturulması sözü vermiştir. Kral Abdullah, reform çabalarının bir parçası olarak kadınların yerel seçimlere katılımına ve Danışma Konseyine atanmalarına izin vereceği taahhüdünde bulunmuştur (Rogan, 2011, s. 6). Petrol zengini monarşiler, yaptıkları harcamalarla sistemin paydaş sayısını arttırarak protestoların önüne geçmeye çalışmaktadır (Rogan, 2011, s. 6). Bahreyn'de durum farklı gelişmiş ve Şii kesim siyasi özgürlükler konusunda ısrarcı olmuştur. İran'ın diğer Körfez ülkelerindeki Şii'leri etkileyeceği ve devrimci hareketler başlatacağı endişesi Bahreyn'e Suudi Arabistan öncülüğünde askeri müdahaleyle sonuçlanmıştır.⁷ Ülkede her ne kadar bir "ulusal diyalog" başlatılmışsa da protesto hareketleri esaslı hiçbir talepleri karşılanmadan sert şekilde bastırılmıştır (Rogan, 2011, s. 6)(ICG(III), 2011, s. i)(ICG(VIII), 2011, s. 4, 18). Fakat sorunun çözüldüğünü söylemek mümkün değildir. Çünkü, ülkedeki siyasi durum, toplumsal gerilim, insan haklarının durumu ve ekonomi protestolar başlamadan öncekine göre çok kötü bir haldedir (Kinninmont, 2011, s. 33).

---

⁶ Aksi bir görüş için bkz. (Shaikh, 2011, s. 30).

⁷ Bahreyn'deki Şii'lerin İran'dan çok Irak'takilere yakın olduğu ve Hamaney'den ziyade Sistani'yi rehber olarak gördüklerine dair bir görüş için Bkz. (Kinninmont, 2011, s. 33). Bahreyn'deki Şii'lerin İran ile ilişkisi, İran'ın Bahreyn'deki hak iddialarından vazgeçmesi ve son ayaklanmalarda rolü olmadığına dair bilgi için Bkz. (ICG(III), 2011, s. 9-11)(ICG(VIII), 2011, s. 22).

Kaynak açısından fakir monarşiler olan Fas ve Ürdün yüzleştikleri meydan okumalara anayasal reformlarla çözüm bulmaya çalışmışlardır. Her iki monarşide de yargı bağımsızlığının temin edilmesi, seçimle iş başına gelen bir hükümetin kurulması ve gerçek anlamda yasa yapma yetkisine sahip meclisin açılmasına ilişkin tedbirler ilan etmişlerdir. Bu ve benzeri tedbirlerle Ürdün Kralı II. Abdullah ile Fas Kralı VI. Muhammet münferit gösterilerin birleşerek devrimci bir nitelik kazanmasının önüne geçmeyi başarmışlardır (Rogan, 2011, s. 6)(ICG(IX), 2012, s. 3-4).

Ürdün ve Fas'ın aldığı tedbirler petrol zengini Körfez monarşileri tarafından "çok hızlı, çok fazla" bulunmuştur. Körfez monarşileri, Ürdün ve Fas'ın anayasal monarşi niteliği kazanmasının mutlakiyet altında yaşayan kendi vatandaşlarında da memnuniyetsizliğe neden olacağından korkmuşlardır. Bu endişeler, Suudi Arabistan'ı, Fas ve Ürdün'ü Körfez İşbirliği Örgütü'ne davet etmeye itmiştir. Suudi Arabistan bu hamlesiyle bölgesel bir işbirliği örgütünü adeta muhafazakâr krallar kulübüne dönüştürmeye çalışmaktadır. Ürdün bu davete sıcak bakarken Fas mesafeli yaklaşmış ve bu çalışmanın bittiği tarih itibarıyla herhangi bir katılım gerçekleşmemiştir (Rogan, 2011, s. 7). Bütün bunlar da bölgedeki kamp/ittifakların yeniden yapılandığını göstermektedir. 2003 yılından beri bölgede geçerli olan Batı yanlısı "ılımlı" rejimler (Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan ve Filistin Yönetimi) ile İran'ın başını çektiği "radikal" ülke ve gruplar (Suriye, Hamas, Hizbullah) şeklindeki kamplaşmanın (ittifakların) yerini Reform/Değişim Devletleri (Mısır, Tunus) ile Suudi Arabistan'ın liderliğindeki *statusquo* için silah kullanmayı dahi düşünen değişim karşıtları şeklindeki ayırım almıştır. Bu iki aşırı ucun ortasında ise reformlarla *statusquo*'yu korumaya çalışan Fas ve Ürdün gibi ülkeler bulunmaktadır (Asseburg, 2011, s. 24).

Bölgesel açıdan bakıldığında Suudi Arabistan⁸ öncülüğündeki Körfez İşbirliği Örgütü siyasi reform yapmayı düşünen rejimleri de bu fikirlerinden vazgeçirerek karşı devrimin merkezi haline gelmiştir. Bahreyn'deki gösterileri askeri tedbirlerle bastırması, Ürdün ve Fas'ı Örgüte üye yapmak istemesi, Umman ve Bahreyn'e 20 milyar dolarlık bir yardım paketi açıklaması ve Yemen yönetimine göstericileri bastırma için askeri yardım yaptığı söylentileri siyasi değişim yerine daha hızlı ve kolay olan ekonomik ve askeri tedbirlerle olayı bastırma politikasını benimsediğini göstermektedir (Shaikh, 2011, s. 31). Bu tedbirler söz konusu ülkelere kısa vadede istikrar getirmiş olsa da bunun sürdürülebilir olmadığı ortadadır (ICG(III), 2011, s. 22). Bölgenin tüm devletleri,

---

⁸ Arap Ligi'nin Libya'ya NATO müdahalesinin önünü açan kararına Libya halkının taleplerinden çok Arap ülkelerinin Kaddafi ile anlaşmazlıklarının neden olduğu akılda tutulmalıdır (Asseburg, 2011, s. 24).

vatandaşlarının hesap verebilirlik ve yönetime daha fazla katılım taleplerinin karşılanabilmesi için bir reform süreci başlatmak zorunda olduklarının farkındadır. Bu da devrimin önüne geçebilmek için anayasal bir monarşiye evrilmek anlamına gelecektir (Rogan, 2011, s. 6).

4. Arap Baharının Geleceği

Batı'da "Arap Baharı" olarak adlandırılan OKA'daki halk ayaklanmaları geri dönüşü imkânsız bir değişim süreci başlattı. Bu değişimin ne şekilde (yönde) evrileceği ise henüz belli değildir. Arap Baharı başladığında ayaklanmaların en güçlü unsuru olan lidersiz, ideolojiden bağımsız olma niteliği, özellikle baskıcı rejimler devrildiğinde, ortaya çıkan yeni siyasi ortamı yönetmek söz konusu olduğunda büyük bir eksiklik olarak göze çarpmaya başlamaktadır (Rosiny, 2012, s. 6)(ICG(II), 2011, s. 21). OKA'da 2011⁹ yılında başlayan değişim talepleri devam edecek gibi görünmektedir. Değişimin hızı her ülkenin kendine özgü şartları tarafından belirlenecektir. Demokratik yönetimlerin bu ülkelerde yerleşmesi zaman alacak olsa da Arap halklarının baskıcı rejimleri reddettiği ve yönetimlerini barışçıl yöntemlerle seçme ve değiştirme yönünde bir tercihte buldukları açıktır (Rogan, 2011, s. 7). Bazı ülkelerde İslamcı güçler iktidara gelecek olsa da (Tunus ve Mısır'da seçimlerin gösterdiği gibi) halk hareketlerinin sadece onlar tarafından başlatılmamış olması, yeni çoğulcu ortamda, bu grupları halkın diğer kesimleriyle uzlaşmaya zorlayacaktır (Asseburg, 2011, s. 20). Aslında En-Nahda'nın ayaklanmalar sırasında İslami sloganlar değil toplumun tüm kesimlerinin üzerinde uzlaşabileceği sloganlar seçmiş olması bu partilerin uzlaşma arzusunun göstergesidir. Sokağı bölerek rejimi haklı çıkarmak yerine¹⁰ özgürlük ve sosyal adalet için baskı ve yolsuzlukla mücadele çağrılarını yapmış, ayaklanmaların başarıya ulaşmasını sağlamıştır (ICG (IV), 2011, s. 8). Partinin ılımlı ve çoğulcu yapısı toplumun diğer kesimleriyle iletişimini kolaylaştırmakta ve ülkede yeni kamplaşmaların önüne geçmektedir (ICG (IV), 2011, s. 25). Nitekim, hiçbir siyasi aktör partinin iktidara gelmesine açıkça karşı çıkmamıştır (ICG (IV), 2011, s. 27).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, OKA'daki halk hareketlerinin her ülke için aynı şekilde sonuçlanmayacağı rahatlıkla söylenebilir. Bu hareketler, bazen birbiriyle çelişen, üç büyük tarihi süreci bu bölgede başlatmıştır: demokratikleşme –dördüncü demokrasi dalgası–, otoriter rejimlerin yeni duruma adaptasyonu –rejimlerin vârislere bırakılması–, devletin tamamen topraklarını yönetemeyeceği bir duruma gelmesi (Magen, 2012, s. 10). Dolayısıyla da bu

---

⁹ Bu protestolar 2010 Aralık ayında başladı.

¹⁰ Batı'ya aşırı kesimlerin iktidara geleceği konusundaki uyarıları hatırlanmalı.

ayaklanmaların meydana geldiği ülkeler hakkında değerlendirme yaparken her ülkenin özel şartlarının göz önünde bulundurulması gerekir. Buna rağmen demokratikleşme süreçleri hakkında fikir sahibi olabilmek için bu ülkeler üç gruba ayrılabilir. Birinci grupta, görece barışçıl halk hareketleri Zeynel Abidin ve Hüsnü Mübarek gibi diktatörleri iktidardan uzaklaştırabilmiştir. İkinci grupta, başkaldırılar iç çatışmalara –iç savaşa ulaşacak boyutta–, şiddete hatta dış müdahaleye neden olmuştur. Libya ve Bahreyn’de yabancı güçler müdahalede bulunmuş; Libya’da muhalefeti destekleyen NATO güçleri Kaddafi’yi iktidardan uzaklaştırırken, Arabistan öncülüğündeki Körfez güçleri Bahreyn’deki muhalefeti sert şekilde bastırmıştır. Suriye’de ülkedeki iç çatışmalar hala devam etmektedir. Yemen’de de önde gelen aileler arasındaki mücadele büyük ölçüde devam etmektedir. Üçüncü grupta ise büyük bir başkaldırıyla karşılaşmayan Arap ülkeleri bulunmaktadır. Bu grupların istisnası olarak gösterilebilecek ülkeler ise, kısmi siyasi muhalefetle karşılaşan ve bunları siyasi tavizlerle büyümeden önleyen Fas ve Ürdün’dür (Dalacoura, 2011, s. 53).

Başkaldırılarının başarıya ulaşma ve yeni rejimlerin demokratikleşme şansının değerlendirilmesi için bakılması gereken iki diğer unsur vardır: Bunların birincisi, rejimlerin temel kurumların, özellikle de ordunun, desteğini ne kadar alabildikleridir. Tunus ve Mısır’da ordu zamanla başkanlara karşı bir tavır takınmıştır (ICG(IV), 2011, s. 9-10). Suriye, Bahreyn ve Yemen’de (devir olmuşsa da) bu olmamış ve bu nedenle de rejimler varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Libya’da rejimin devrilebilmesi için yabancı müdahalesine ihtiyaç duyulmuştur. İkinci faktör de rejimlerin toplumsal grupların desteğini alıp almadıklarıdır. Mısır ve Tunus’ta rejimler halk desteğini alamamış. Suriye, Bahreyn ve Yemen’de bu desteği alabildikleri için rejimler daha fazla dayanmış, Tunus ve Mısır’daki gibi iktidarı kolayca bırakmamıştır –Suriye’de rejim iktidarını koruyor, Bahreyn’de– KİÖ askerleri sayesinde iktidar devam ediyor– (Dalacoura, 2011, s. 54). Özetle; temsili, özgür ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir düzene doğru evrilme şansı her bir ülkenin gelişmişlik ve dünya ekonomisine entegrasyon düzeyi, sahip olduğu kaynaklar, toplumsal açıdan bölünmüşlüğü, kurumsallaşma düzeyi ve geçişin ne şekilde olduğu gibi bir çok faktöre bağlı olarak değişecektir (Asseburg, 2011, s. 7).

5. Yeni Yönetimleri Bekleyen Temel Sorunlar

Ayaklanmanın olduğu ülkelerdeki kurum ve kuralların meşruiyetinin olmadığı düşünüldüğünde rejimlerin devrilmesi sonrasında yeniden dizayn edilecek bu kurum ve kuralların geniş halk kesimleri gözünde meşru olması bu ülkeleri bekleyen en önemli meydan okuma gibi gözükmektedir. Tunus, Mısır ve Libya rejimlerini devirdikten sonra yeniden inşa sürecine başladılar. Fas, Cezayir, Ürdün, Kuveyt gibi ülkelerde ise değişik muhalefet gruplarının farklı ta-

leleriyle hükümetin tavizleri devrim sonrası süreci şekillendirecek unsurlar olacaktır (Rosiny, 2012, s. 6). Körfez İşbirliği Konseyi üyesi ülkelerin izlediği halklarına geçici maddi olanaklar sunan kriz yönetim politikalarının sürdürülebilir kalkınma ve istikrarı getiremeyeceği; aksine baskıcı/ataerkil yöneticiler ile özgüveni gittikçe artan halklar arasındaki uçurumu genişletecektir (Rosiny, 2012, s. 6).

Baskıcı rejimleri ve on yıllardır kendilerini ezen katı yapıları deviren bölge halkı bu başarısı için haklı bir gurur yaşamaktadır. Bu başarının getirdiği özgüven yüksek beklentilerle birleşince bölge ülkelerini yönetmek eskisi kadar kolay olmayacaktır (Asseburg, 2011, s. 21). Yolsuzluğa bulaşmış rejimlerin devrilmesiyle sosyo-ekonomik durumlarında düzelme bekleyen kesimlerin bu beklentilerinin hemen karşılanamayacak olması, turist gelirlerinden mahrumiyet ve uzun süredir iş çevrelerinin bu ülkelerden uzak durması vb sebepler, toplumun değişik kesimleri arasında yeni çatışmaların çıkmasına neden olabilecektir (Rosiny, 2012, s. 7). Bazen bu çatışmaları, toplumu “eski düzen” ile “kaos” arasında tercihe zorlamak için, Mısır’da Mübarek’in devrilmesinden sonra olduğu gibi, eski rejimin kalıntıları veya Suriye’de olduğu gibi rejimin bizzat kendisi körükleyecektir (Gardner, 2011, s. 3).

Sonuç

Tunus’ta bir seyyar satıcının kendini yakmasıyla OKA’ya yayılan ayaklanmalar geniş halk kesimlerini rejimlere karşı birleştirmiş ve bazılarının devrilmesini sağlarken, diğerlerinin ciddi ekonomik tedbirler almasını sağlamıştır. Bu halk hareketlerini başlatan nedenler ülkeden ülkeye farklılık gösterse de hepsinde ortak bazı unsurların¹¹ olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bu ülkelerde demokratik rejimlerin ve refahın kısa sürede yerleşeceğini beklemek çok gerçekçi olmasa da halkın baskıcı rejimlere karşı net bir tavır aldığı ve geri dönüşü imkânsız bir süreç başlattığı rahatlıkla söylenebilir. Halk hareketlerinin ne şekilde evrileceği; protestocuların profili, talepleri, ülkelerin rejim ve tarihi tarafından belirlenecektir.

---

¹¹ Bir yandan adalet (adalah), özgürlük (hurriyah), onur (karamah) ve saygı (ihtiram) gibi moral ve etik ilkeler; Diğer yandan baskıcı rejimler, temsili kurumların yokluğu, toplum kesimleri arasında açık eşitsizlikler, yolsuzluk, iltimas ve –belki de en önemlisi– iktidarların ülkenin kaynaklarını kendi özel mülkleri gibi görmeleri gibi sosyo-ekonomik ve siyasal unsurlar.

Kaynakça

- Ansari, A. M. (2011). Iran: Domestic Discontent and Regional Ambition. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 40-43).
- Asseburg, M. (2011, Temmuz). *Der Arabische Frühling: Herausforderungen und Chance für die deutsche und europäische Politik*. Mayıs 25, 2012 tarihinde SWP Berlin: www.swp-berlin.org adresinden alındı
- Azzam, M. (2011). Islamism: Extermists or Democrats. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 44-48).
- Dalacoura, K. (2011). Democratisation: Uprising, Violence and Reform. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 53-56).
- Gardner, D. (2011, Kasım). *Three Spectres Haunting the Arab Spring*. Mayıs 24, 2012 tarihinde EDAM: http://www.edam.org.tr/document/EDAM_DP_D_Gardnernew.pdf adresinden alındı
- ICG(I). (2011, Mart 10). *International Crisis Group*. Mayıs 20, 2012 tarihinde Popular Protests in North Africa and Middle East (II): Yemen Between Reform and Revolution: http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Yemen/102%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20II_%20Yemen%20between%20Reform%20and%20Revolution.pdf adresinden alındı
- ICG(II). (2011, Şubat 24). *International Crisis Group*. Mayıs 26, 2012 tarihinde Popular Protest in North Africa And Middle East (I): Egypt Victorious?: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/Egypt/101-Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20I%20Egypt%20Victorious.pdf> adresinden alındı
- ICG(III). (2011, Nisan 6). *International Crisis Group*. Mayıs 26, 2012 tarihinde Popular Protests in North Africa and Middle East (III): The Bahrain Revolt: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Bahrain/105-%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20-III-The%20Bahrain%20Revolt.pdf> adresinden alındı
- ICG(IV). (2011, Nisan 28). *International Crisis group*. Mayıs 25, 2012 tarihinde Popular Protests in North Africa and Middle East (IV): Tunisia's Way: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/106%20Popular%20Protests%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20-IV-%20Tunisia's%20Way> adresinden alındı
- ICG(IX). (2012, Mart 12). *International Crisis Group*. Mayıs 25, 2012 tarihinde Popular Protests in North Africa and the Middle East (IX): Dallying with Reform in A Divided Jordan: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iran%20Gulf/Jordan/118-popular-protest-in-north-africa-and-the-middle-east-ix-dallying-with-reform-in-a-divided-jordan> adresinden alındı
- ICG(V). (2011, Haziran 6). *International Crisis Group*. Mayıs 25, 2012 tarihinde

de Popular Protests in North Africa and the Middle East (V): Making Sense of Libya: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/107%20%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20V%20-%20Making%20Sense%20of%20Libya> adresinden alındı

ICG(VI). (2011, Temmuz 6). *International Crisis group*. Mayıs 25, 2012 tarihinde Popular Protest in North Africa and the Middle East (VI): The Syrian People's Slow-motion Revolution: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Syria/109%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20VII%20-%20The%20Syrian%20Regimes%20Slow-motion%20Suicide.pdf> adresinden alındı

ICG(VII). (2011, Temmuz 13). *International Crisis group*. Mayıs 25, 2012 tarihinde Popular Protests in North Africa and the Middle East (VII): The Syrian Regime's Slow-Motion Suicide :

<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Syria/109%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20VII%20-%20The%20Syrian%20Regimes%20Slow-motion%20Suicide> adresinden alındı

ICG(VIII). (2011, Temmuz 28). *International Crisis Group*. Mayıs 25, 2012 tarihinde Popular Protest in North Africa and the Middle East (VIII): Bahrain's Rocky Road to Reform: <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Syria/111%20Popular%20Protest%20in%20North%20Africa%20and%20the%20Middle%20East%20VII%20-%20The%20Bahrain%20Rocky%20Road%20to%20Reform> adresinden alındı

Kinninmont, J. (2011). Bahrain: Unresolved Divisions. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 32-35).

Levy, D. (2011, Kasım). Israel-Palestine: New Pressures For Peace. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 36-39).

Magen, A. (2012). On Political Order and the "Arab Spring". *Israel Journal of Foreign Affairs*, 9-21.

Rogan, E. (2011). Regional Overview. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 4-8).

Rosiny, S. (2012). *German Intitute of Global and Area Studies*. Mayıs 22, 2012 tarihinde The Arab Spring: Triggers, Dynamics and Prospects: http://www.giga-hamburg.de/dl/download.php?d=/content/publikationen/pdf/gf_international_1201.pdf adresinden alındı.

Shaikh, S. (2011). Gulf States: The Challenge of Reform. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 28-31).

Willis, M. J. (2011). Tunisia: the Trailblazer and the Benchmark. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 8-12).

Wilson, R. (2011). Economy: The Root of the Uprising. CMEC içinde, *The Arab Spring: Implications for British Policy* (s. 49-52).